

Розвиток жанру сонета в українській літературі

Теоретичний аспект

Світлана Паламар,

кандидат педагогічних наук,

науковий співробітник

лабораторії літературної освіти

Інституту педагогіки НАПН України

У статті висвітлено проблему розвитку жанру сонета в українській літературі. На думку автора, вивчення сонета у старших класах має відбуватися в широкому культурно-історичному контексті, із залученням міжпредметних і міжлітературних зв'язків.

Ключові слова: сонет, катрен, терцет, культура, література.

Програму спецкурсу "Сонет в історії української та світової літератури" розроблено відповідно до державних стандартів з літератури, згідно з концепцією програм філологічного напрямку. Вона має на меті поглиблене ознайомлення старшокласників із сонетом як жанром та його національними різновидами. Універсальними завданнями пропонованого курсу є розвиток читацьких компетенцій учнів 10—11-х класів, зокрема їхньої здатності до повноцінного сприйняття поезії у контексті духовних цінностей національної і світової художньої культури, готовності до самостійного спілкування із твором мистецтва, до діалогу з автором через текст, а також до засвоєння через предмет літератури уявлень про полікультурність світу.

Спецкурс побудовано на історико-літературній основі з актуалізацією знань, набутих на попередніх етапах навчання. Передбачається, що за ним навчатимуться старшокласники, що мають гуманітарні здібності і планують продовжити навчання в гуманітарних вишах. У зв'язку з цим програма ставить підвищені вимоги до рівня самостійної, дослідницької і творчої діяльності учнів.

Основним методичним принципом програми є принцип текстоцентризму, що передбачає роботу з текстами сонетів як головну на заняттях спецкурсу.

На початок десятого класу учні мають уявлення про літературу як процес; уміють коментувати, аналізувати твори різних жанрів, володіють теоретико-літературним матеріалом. На заняттях пропонованого спецкурсу важливо систематизувати, узагальнити й осмислити морально-естетичний досвід і теоретико-літературні знання школярів.

Для старшокласників важливою є проблема взаємовідносин людини і суспільства. У програмі актуалізовано причинно-наслідкові зв'язки мистецтва і життя, сонет розглядається в широкому соціокультурному контексті.

Програмовий матеріал з вивчення українського та зарубіжного сонета зінтегровано на історико-літературній основі і подано у вигляді блоків, розстановка яких визначається показником первинності нових художніх явищ в тій чи іншій літературі (напрямок, течія). Блочна система дасть змогу учням наочно уявити і глибше осмислити особливості розвитку жанру сонета в українській і світовій літературі на кожному із представлених історичних етапів. Такий підхід сприяє об'єктивності і цілісності осягнення світового літературного процесу, визначає місце в ньому вітчизняного сонетярства.

Вивчення українського сонета в контексті традицій світового сонетярського мистецтва спрямовано на формування у старшокласників потреби в широких узагальненнях, у розумінні ролі мистецтва, творчого доробку поетів, їхнього внеску в українську і світову літературу. Учні отримують більш широкі можливості встановлення взаємозв'язків конкретно-історичного і загальнолюдського аспектів, що дає змогу звернутися до "вічних тем", наблизити твори минулого до сучасності, а значить — посилити їх морально-естетичний вплив на учнів. Здійсненню цих завдань значною мірою сприяє рубрика "Культурологічний контекст", у якій визначено внутрішньолітературні і міжлітературні зв'язки, а також розкрито можливості зіставлення сонетів з музичними і живописними творами.

Відомо, що показником плідної роботи вчителя є живий інтерес учнів до виучуваного твору, їх уміння висловлювати власне ставлення до прочитаного і давати йому самостійну оцінку, брати участь у діалозі, відстоюючи свою точку зору.

Формування цих умінь має здійснюватися систематично, на кожному уроці. Разом з тим у розробленій програмі надається можливість приділяти особливу увагу формуванню як уже утверджених у методиці умінь роботи над текстом, так і тих, що продиктовані вимогами часу. Наприклад, умінню вести діалог, читати і коментувати певний текст, самостійно аналізувати художній текст та інтерпретувати його.

У розділі "Державні вимоги до рівня навчальних досягнень учнів" конкретизовано знання й уміння старшокласників, які вони тренують на кожній темі з вивчення сонета. Передбачувані результати враховують як зміст анотацій до тем програми, так і вимоги до знань і вмінь учнів 10-11 класів, якими вони мають оволодіти. Це дає змогу вчителю діагностувати результати навчальної діяльності учнів, постійно фіксувати ступінь засвоєння ними знань і формування вмінь, а також правильно й послідовно дозувати ускладнення завдань і контролювати їх виконання.

Здійсненню завдань літературної освіти і розвитку учнів на заняттях спецкурсу "Сонет в історії української та світової літератури" буде сприяти робота вчителя, яка базується на творчому співробітництві з учнями і поступовому наданні їм все більшої самостійності. Це дасть можливість старшокласникам глибше засвоювати духовне і морально-естетичне багатство виучуваних сонетів, розвивати читацькі компетенції і творчі здібності.

Для ефективної роботи словесникові варто вибудувати логічний ланцюг знань учнів про сонет і його художні особливості. Він має певну послідовність.

Сонет — найбільш поширений жанр світової канонічної поезії. Упродовж більш ніж семисот років він є випробуванням на майстерність, поетичну зрілість — для поетів і зразком високої поезії — для читачів.

Сонет (італ. soneto, от sonare — звучати, дзвеніти) — віршований ліричний жанр із 14 рядків (2 чотиривіршів — катренів і 2 тривіршів — терцетів) із певною системою римування. Пишеться сонет переважно ямбом — п'яти- або шестистопним, рідше вживається чотиристопний ямб.

Катрени зазвичай мають перехресне (абаб) або кільцеве (абба) римування з повторною парою рим. Основною і найкращою формою для перших двох чотиривіршів вважаються кільцеві рими (абба), що повторюються в кожному катрені. Варіанти розміщення двох або трьох рівнозвучних рим в терцетах різні в різних типах сонета.

Жанр сонета вимагає суворо послідовного розкриття поетичної думки:

перший чотиривірш містить у собі тезу, другий — антитезу, а тривірші — синтез, так званий "сонетний замок", який завершується переважно чотирнадцятим рядком.

Першим автором сонета вважається італійський поет Джакомо да Лентіні (I половина XIII ст.), який належав до так званої "сицилійської" поетичної школи.

В українській літературі перші сонети, як вважають дослідники, з'явилися під впливом відповідних поетичних форм польського поета А. Міцкевича. Вітчизняними літературознавцями досліджено дискурс історії українського сонета, починаючи від 30—40-х років (А. Метлинський, М. Шашкевич, П. Шпигоцький), другої половини XIX ст. (П. Куліш, М. Старицький) до сонета кінця XIX століття І. Франка, який уперше в українській літературі започаткував об'єднання сонетів у тематичні цикли ("Вольні сонети", "Тюремні сонети" та ін.). Загалом канонічна форма сонета викристалізувалась в українській поезії в другій половині XIX-на початку XX століття у творчості видатних її творців: І. Франка, В. Самійленка, Лесі Українки та ін.

Три основних типи сонета — італійський, французький та англійський — дожили до наших днів. Італійському сонету (одинадцяти складнику) в українській поезії відповідає 5-стопний ямб із чергуванням чоловічих і жіночих закінчень. Про цю особливість українського сонета писав Іван Франко:

*П'ятистоповий ямб, мов з міді литий:
Два з чотирьох, два з трьох рядків куплети,
Пов'язані в дзвінкі рифмові сплети, —
Лиш те ім'ям сонета слід хрестити.*

Найвищого розвитку в українській літературі сонет досягає у творчості неокласиків М.Зерова (його "Sonnetarium", виданий 1948 р. за кордоном, містить 85 оригінальних і 28 перекладних сонетів), Максима Рильського й інших.

У першій половині XX століття відомі сонети П. Тичини, В. Поліщука, М. Бажана, Г. Коляди, О. Влизька, Д. Фальківського, М. Доленги, В. Сосюри, В. Мисика, В. Бобинського, Б.-І. Антонича, Є. Маланюка, М. Терещенка, С. Голованівського, Н. Лівичкої-Холодної та інших.

У другій половині XX століття жанр сонета випробовують А. Малишко, Б. Тен, М. Вінграновський, А. Кацнельсон, О. Ющенко, Є. Доломан, П. Осадчук, С. Тельнюк, І. Драч, Н. Кашук, Д. Павличко, Л. Костенко, С. Крижанівський, Я. Славутич, І. Світличний та інші.

Серед здобутків другої половини XX століття у жанрі сонета називають: нову тематику сонетів, форми сонета без рим (верлібрового), кульгавого сонета, перевернутого, безголового, половинного, кострубатого, на дві рими, акровірша з кодою, хвостатого, сонета-діалогу, подвійного сонета, сонетино тощо.

Письменник української діаспори Яр Славутич увів новий сонетний різновид — сонет з допискою. Сонетарій митця визначається синтезуванням у рамках одного сонета різностопних ямбічних рядків, що, у свою чергу, уповільнює темп поезії, деконструє форму використання "хвостатих сонетів", сонетино тощо. Ще одна представниця української діаспори, Емма Андієвська, використовує сонет з кодою. В основу композиції її сонетів покладено "пульсацію": майже кожне слово виокремлене дефісом, що надає сонетам внутрішнього "пульсу".

Малодослідженим аспектом сучасного літературознавства залишається сонетний жанр у контексті постмодернізму. Найяскравішими представниками постмодерного сонета виступають В. Неборак, Ю. Андрухович, С. Грабар, Р. Мельників, В. Рябий та інші. Наприклад, сонети В. Рябого представлені такими різновидами, як одноримний сонет, дворимний, білий сонет, шекспірівський сонет, синтез катренів з рубаями, тристопний, двостопний сонет тощо.

Для повноцінного аналізу сонетів того чи іншого автора учень має ознайомитися з особистістю митця, його художньою манерою. Якщо та чи інша персоналія потребує певних акцентів, то краще включити її до лекції вчителя, як, наприклад, тему про сонети Франка.

Учителю слід наголосити, що саме І. Франко витворив власне українську модифікацію сонета, прикметну не формою, а змістовою наповненістю і реалістичністю поетики. Франковий сонет перекував сам час і місце творення поезії цього жанру. Його "Тюремні сонети" є новим словом не тільки у вітчизняному сонетярстві. За 30 років до "Кривавих сонетів" Павола Орсага-Гвездослава, написаних під враженням катастроф Першої світової, Франковими вустами так само нестримно кричить біль людини, позбавленої волі. До нього в сонетах не ставилися гострі соціальні теми.

Англійці Джон Кітс та Вільям Вордсворт свого часу нарікали на "тісноту" сонетних "кайданів" для висловлення думки.

Франко на "тісноту" не нарікає, і в своїх програмних сонетах втілює основні аспекти природи жанру. В завершальній поезії "Вольних сонетів" поет, перерахувавши завдання сонетів у національних літературах інших європейських народів, вказує на завдання вітчизняного сонетярства. Якщо у поетів ренесансної Італії та в англійських продовжувачів їхніх традицій сонет оспівує кохання, в німців — зодягнутий у лати воїн, то в нас він має суто культурницькі завдання, зокрема, "орати переліг" для майбутнього розвитку культури.

Підкреслимо, що в "Епілозі" до "Тюремних сонетів" Франко дає важливі відомості про будову сонета. Це своєрідна теорія, висловлена художньою практикою. Поет у строфічній будові, віршовому розмірі та римуванні спирається на кращі зразки європейського сонетярства, які витворювали саме за описаними в цій поезії принципами. У Франковому сонеті відчутний вплив французької послідовності римування (abba abba ccd eed).

Та найцікавішим, напевне, серед цих сонетів є перший із "Вольних сонетів", який цей жанр: "Сонети — се раби...". Перед нами — універсальна парадигма сонетної форми. В ній стерто всі грані між теорією і практикою: кожен поетичний образ є водночас і теоретичним постулатом. Аби передати глибинні суперечності

сонетного жанру, Франко конфронтує їх навколо двох смислових полюсів: тези "Сонети — се раби" та анти-тези "Сонети — се пани", показуючи їх двоякі "стосунки" з думкою:

*Конфлікт чуття, природи блиск погідний
В двох перших строфах ярко розвертаєсь*

"Епілог".

Екваторіальна площина терцетів вигуком "Раби й пани!" з'єднує воедино (в сонетний замок) полюси магнітів, що не притягуються. У тому ж "Епілозі" художньо сказано:

*Страсть, буря, бій, мов хмара піднімаєсь,
Мутить блиск, грізно мечесь, рве окуви,
Та при кінці сплива в гармонію любови.*

Виголошений сонетярський маніфест є водночас і бездоганним взірцем щасливого "шлюбу" форми і змісту: смислові зв'язки між композиційними одиницями передано мовою художніх асоціацій [1].

Старшокласники можуть самостійно підготувати повідомлення про поета та його творчість, проаналізувавши дослідження літературознавців і критиків. Словесник корегує роботу учнів, акцентуючи на стислості, чіткості, виразності.

Наведемо приклад літературознавчого повідомлення.

Дослідники творчості Д. Павличка зазначали, що контрастне художнє мислення поета напрочуд вдало розвивається саме в формі сонета ("Любов і ненависть"; "Я і ти"; "Два світи" і т.п.). Антитезні зіставлення, притаманні ліриці Д. Павличка, здатні "потужно викресувати іскри-імпульси сонетного вогню-дії" [2, 149].

Найприкметнішою ознакою сонетів Д. Павличка є їхня філософічність. Іноді поет, захопившись власними роздумами про життя, навіть відходить від канонічної форми сонета, позбавивши його рим ("Білі сонети"). Критики Л. Таран, О. Никанорова, В. Дяченко застерігали автора від подібних експериментів, оскільки класична дзвінкість і стрункість сонета насамперед у його точних римах, що діє на гармонійне сприйняття його читачем. Сам Д. Павличко так описував процес власного вживання в художній світ сонетів про Поділля: "...я поступово прийшов до мислі, що моя книжечка сонетів...повинна бути зв'язана з цілим світом..."

Що ж хвилює сонетяря? "Проблема життя, смерті й безсмертя, праці й творчості, роду, родини й народу; духовності й бездуховності, обивательщини; слави й безслав'я; духовної й тілесної самовіддачі людини, єдності з рідною землею і всесвітом; душевної повноти, людської зрілості й матеріального достатку; радості й печалі, пізнання життєвих явищ і речей; взаємодії думок та емоцій, пристрастей; внутрішнього спокою, рівноваги й неспокою; любові й ненависті, правди і кривди, брехні та підлості, свободи й неволі, щастя і горя, поетичного натхнення і душевної заскорузлості" [2, 150]. Таке багатство мотивів промовляє за унікальну місткість 14-рядкового жанру, а також за майстерність поета у використанні символічної деталі-метафори, що розгор-

тається у всій площині вірша. Автор широко використовує традиційну народну символіку світла і тіні, червоного і чорного кольорів. Аналізуючи сонети Д. Павличка, критики пов'язують їх із жанром пейзажної медитації, для якого характерний сплав думки, психологізованих образів людського буття та яскравих колористичних переживань ("Яблуна", "Вечір", "Зорі", "Бажання" та ін.).

Слово в ліриці несе більше смислове навантаження, ніж у прозі, а значення його ширше прямого смислу. В цьому й полягає складність вивчення ліричного жанру, розуміння його підтекстів.

Варто вчити старшокласників розбирати сонет поступово, починаючи з коментування, навчаючи аналізу й інтерпретації.

Звернемося до коментування.

Коментар — (від лат. commentatus — тлумачення) — тлумачення, пояснення тексту літературного твору.

Коментар сонета передбачає залучення знань історико-літературного характеру про цей жанр. Отже необхідно мати уявлення про особливості жанру сонета, про час створення його, відомості про людей і події, які в ньому згадуються. Наприклад, коментуючи сонет Д. Павличка "Коли помер кривавий Торквемада...", варто сказати, що його написано за всіма правилами жанру: у ньому 14 віршованих рядків, 2 катрени і 2 терцети.

У цьому сонеті в поетичній формі сказано про день смерті тирана Торквемади, хоча читач розуміє, що не цього, а іншого тирана мав на увазі автор — Сталіна і епоху його правління.

Коментар має розкривати особливості мови і фразеології автора (в аналізованому сонеті варто зауважити на асоціативному зіставленні двох тиранів у сприйнятті читача).

Коментар передбачає виявлення художніх особливостей тексту, що сприяють висловленню глибини його поетичного змісту. Відзначимо, що в сонеті "Коли помер кривавий Торквемада..." поет вживає знижено-експресивну лексику:

*А люди, слухаючи їх, ридали...
Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!*

Оволодіння старшокласниками прийомом коментування художнього тексту готує їх до більш складних мислительних операцій, таких, як аналіз та інтерпретація сонета.

Література

1. Андєвська Е. Сонети // Кур'єр Кривбасу. — 2000. — №112. — С. 59-68.
2. Назаров Н. Іван Франко і сонетярство // <http://maysterni.com/user>.
3. Савчин Т.О. Сонети Д. Павличка. Поетика жанру. — Автореф. дис... канд. наук. — К., 1999.
4. Суліма М. Сонети українських футуристів // Київська старовина. — 2001. — № 6. — С. 86—94.
5. Тарарива Л. Ю. Сонетний жанр в українському літературному дискурсі // <http://int.conf.org>.

Светлана Паламарь. Развитие жанра сонета в украинской литературе. Теоретический аспект

В статье отражена проблема развития жанра сонета в украинской литературе. По мнению автора, изучение сонета в старших классах должно происходить в широком культурно-историческом контексте с привлечением межпредметных и межлитературных связей.

Ключевые слова: сонет, катрен, терцет, культура, литература.

Svetlana Palamar. Development of genre of sonnet is in Ukrainian literature. Theoretical aspect

In the article the problem of development of genre of sonnet is reflected in Ukrainian literature. In opinion of author, the study of sonnet in higher forms must take place in a wide cultural and historical context with bringing in of intersubject and interliterary connections.

Keywords: sonnet, catren, tercet, culture, literature.